

«نزهة العقول: اثری دیگر از مؤلف جوامع الحکایات»

علی صفری آق قلعه

۸۰ و ۱۳۵ نزهة العقول ثبت شده است. نگارنده پیش از این در دیباجة تحفة العراقرین (ص ۴۰ و پنج) اشاره کرده بود که لباب الالباب عوفی کهن ترین متن شناخته شده‌ای است که ابیاتی از تحفة العراقرین در آن درج شده و با توجه به این نکته که ابیات تحفة العراقرین در شمار اندکی از آثار کهن به کار رفته است این کاربرد را نیز می‌شود قرینه‌ای گرفت بر اینکه شاید نویسنده نزهة العقول همان سدیدالدین محمد عوفی باشد؛ به‌ویژه که دو بیت مندرج در صفحه ۱۳۵ نزهة العقول در لباب الالباب (ج ۱، ص ۸) نیز درج شده است.

با وجود این‌گونه قرائن، همچنان خارخار تردیدی درباره صحت این احتمال در دل وجود داشت و لذا جست‌وجوی بیشتری برای دریافتن ارتباط نزهة العقول با آثار سدیدالدین عوفی آغاز شد که خوشبختانه نتایج سودمندی داشت چرا که پس از مقایسه متن با جوامع الحکایات این نکته به دست آمد که بیشتر حکایت‌ها و عبارات نزهة العقول به عین عبارات در جوامع الحکایات نیز درج شده است. برای نمونه، آغاز فصل ششم نزهة العقول با عنوان «فی الادب» و همچنین نخستین حکایت از آن فصل به عین عبارات در باب ششم از قسم دوم جوامع الحکایات با عنوان «در فضیلت ادب» (صص ۱۷۱ - ۱۷۲ [سطر ۱۱]) درج شده است. همچنین حکایت دوم از همان فصل در یکی از نسخه‌های جوامع الحکایات متعلق به موزه بریتانیا درج شده است (نک: جوامع الحکایات، جلد اول از قسم سوم، ص هشتاد و سه مقدمه) که عجالتاً این حکایت را در بخش‌های چاپ‌شده اثر نیافتیم. همچنین آغاز فصل بیست و چهارم نزهة العقول به عین عبارات در باب چهاردهم از قسم دوم جوامع الحکایات (ص ۳۵۹) دیده می‌شود. همچنین عبارات آغازین از فصل سی و چهارم نزهة العقول (ص ۲۲۲) به عین عبارت در آغاز باب سوم از قسم سوم جوامع الحکایات (ص ۵۷) و همگی حکایت ذیل همان فصل از نزهة العقول

نزهة العقول فی لطائف الفصول متنی تازه‌یاب شامل چهل فصل است که در هر کدام از فصل‌های آن به یکی از ویژگی‌های اخلاقی یا مفاهیم دینی و عرفانی پرداخته شده است؛ مواردی چون: توبه، اخلاص، صبر، قناعت، توکل و... این متن نخستین بار از سوی استاد زنده‌یاد ایرج افشار شناسایی و در نوشته‌های مندرج در شماره ۵۳ مجله کلک (مردادماه ۱۳۷۳ خ) به پژوهشگران شناسانده شد و سرانجام نیز در نیمه نخست سال کنونی متن چاپ‌شده اثر را پشت و پشیمان‌ترین کتابفروشی‌ها دیدیم. چایی که به کوشش استاد افشار و با یاری آقای جواد بشری در دسترس قرار گرفته است.^۱

آن‌گونه که از یگانه نسخه شناخته‌شده نزهة العقول برمی‌آید، نام مؤلف اثر «ابوطاهر محمد بن محمد بن یحیی عوفی» است و چنانکه می‌بینیم این نام بسیار نزدیک به نام نویسنده مشهور ادب فارسی «سدیدالدین محمد بن محمد بن یحیی بن طاهر بن عثمان العوفی»^۲ - صاحب لباب الالباب و جوامع الحکایات - است. با مقایسه دو نام درمی‌یابیم که نام این دو شخص و نام پدر و نیایشان با یکدیگر یکسان است و همچنین، با توجه به نسبت «عوفی» در نام هردو نفر و اینکه هردو مدتی را در هند سپری کرده‌اند، این گمان قوت می‌گیرد که شاید هردو نفر یکی باشند. این نکته‌ای است که مصححان نزهة العقول بدان نپرداخته‌اند.

متن نزهة العقول به‌ویژه از دیدگاه سبک نثرنویسی دارای مشابهت‌های بسیار با آثار سدیدالدین عوفی است اما جز این‌ها قرائن و شباهت‌های دیگری میان این اثر با آثار سدیدالدین دیده می‌شود. برای نمونه، نویسنده نزهة العقول آنجا که به نقل حکایت یا گفته‌ای از امامان شیعه می‌پردازد، از ایشان با احترامی ویژه یاد می‌کند و این موضوع از ویژگی‌های نمایان در نوشته‌های سدیدالدین عوفی نیز هست. از دیگر قرائن اینکه چهار بیت از ابیات تحفة العراقرین خاقانی در صفحات

۱. نزهة العقول فی لطائف الفصول، ابوطاهر محمد بن محمد یحیی عوفی، به کوشش ایرج افشار و جواد بشری، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۹۰ خ.
۲. با توجه به اینکه عوفی در لباب الالباب (ج ۱، ص ۱۷۸) از نیای خود «شرف‌الدین ابوطاهر یحیی بن طاهر بن عثمان العوفی» یاد کرده است.

صورت تحریف‌شده «جدّ» می‌باشد؛ به‌ویژه که تحریف این دو واژه به یکدیگر محتمل است.

نکته دیگر اینکه شاید برای برخی افراد این پرسش پیش آید که شاید نزهة‌العقول گزیده‌ای از جوامع‌الحکایات باشد. این احتمال از دو سوی قابل ردّ است. نخست اینکه این گزیده نمی‌تواند کار یک نفر جز عوفی باشد چرا که نگارش نزهة‌العقول در نسخه به تصریح از عوفی دانسته شده و بعید است که کسی گزیده‌ای از یک اثر را گرد آورده و سپس به همان نام مؤلف اثر اصلی منتشر کند. دیگر اینکه اگر خود عوفی این گزیده را پدید آورده بود قاعدتاً می‌بایست به این موضوع در متن اشاره می‌کرد. دومین دلیل اینکه هرچند اشتراکاتی به عین عبارات در دو اثر دیده می‌شود اما متن نزهة‌العقول در موارد گوناگونی با جوامع‌الحکایات اختلاف دارد و این اختلاف‌ها از گونه برگزیدن بخش‌هایی از یک متن نیست.

گمان نویسنده این سطرها بر آن است که عوفی نزهة‌العقول را پیش از جوامع‌الحکایات نگاشته و بعدها که خواسته متنی عظیم چون جوامع‌الحکایات را تألیف کند، بخش‌هایی از نزهة‌العقول را عیناً در میان آن متن گنجانده است. قرینه‌ای که این نکته را تأیید می‌کند اینکه در آغاز نزهة‌العقول مؤلف به دو کتاب خود با نام‌های غنیة الاوصاف و منیة الوصاف و همچنین زبدة المعالی لأبی المعالی اشاره کرده است^۳ و اگر وی این اثر را پس از دو اثر حجیم و ارزشمند خود - لباب‌الالباب و جوامع‌الحکایات - نگاشته بود، قاعدتاً می‌بایست در دیباجة نزهة‌العقول به آن دو نوشته نیز اشاره می‌کرد.

نکته دیگر اینکه در بخش‌های مشترک میان نزهة‌العقول و جوامع‌الحکایات گاهی ضبط‌های یکی بر دیگری برتری دارد و لذا از هر کدام از این دو متن می‌توان به عنوان نسخه‌ای کمکی در تصحیح دیگری بهره بر گرفت.

سخن پایانی اینکه تصحیح نزهة‌العقول در شرایطی ویژه به انجام رسیده و لذا نویسنده این سطور را در آن سخنی نیست اما چه خوب خواهد بود اگر فاضل گرامی، آقای بشری، متن را با توجه به جوامع‌الحکایات از نو تصحیح کنند.

(صص ۲۲۳ - ۲۲۷) در ذیل همان باب از جوامع‌الحکایات (صص ۷۲ - ۷۶) به عین عبارات و البته با اندکی اختصار ضبط شده است.

البته برخی از داستان‌هایی که در یکی از این دو اثر ذیل یک موضوع درج شده عیناً در کتاب دیگر ذیل همان موضوع دیده نمی‌شود. برای نمونه باب پنجم نزهة‌العقول در موضوع «خلق» است و حکایت آن اعرابی در ذیل آن درج شده که آبی گنده را که به مذاقش خوش‌ترین آب‌ها می‌آمد به رسم هدیه نزد مأمون برد (صص ۳۷ - ۴۱) در حالی که همین حکایت در جوامع‌الحکایات (باب اول از قسم دوم، صص ۱۴ - ۱۶) در ذیل موضوع «در فضیلت حیا و ذکر آن» درج شده است. نیز برخی دگرگونی‌ها در میان مندرجات دو متن دیده می‌شود چنانکه متن عربی حدیثی که در نزهة‌العقول (ص ۶۰) دیده می‌شود در باب هفتم از قسم دوم جوامع‌الحکایات (صص ۲۰۸ - ۲۰۹) به صورت ترجمه فارسی - بی متن عربی - درج شده است. بی گمان، جز اینها مشترکات دیگری نیز میان دو متن یافته خواهد شد که در یافتن آن‌ها جست‌وجوی بیشتری را می‌طلبد اما آنچه یاد کردیم برای نتیجه‌گیری‌های نوشته‌ کنونی بسنده است.

نکته‌ای که جا دارد در اینجا یادآور شویم اینکه نویسنده نزهة‌العقول در بخشی از اثر (ص ۱۶۷) به «عبدالرحمن بن عوف» چنین اشاره کرده است:

روایت کرده‌اند از عبدالرحمن عوف رضی الله عنه - که خال اعلائی مؤلف این فصول است - که چون چشمه آمال او از آب روان اموال دریا شد و کثرت مواشی او حواشی بادیه را تنگ گردانید... درین اندیشه به حضرت رسالت آمد و از توانگری خود شکایت کرد...

مضمون این حکایت در باب چهاردهم از قسم دوم جوامع‌الحکایات (ص ۳۶۷) بدین عبارات درج شده است:

آورده‌اند که عبدالرحمان بن عوف رضی الله عنه - که جدّ مؤلف کتاب است - روزی به خدمت مصطفی علیه السلام از توانگری خود بنالید...

چنانکه می‌بینیم در عبارت نزهة‌العقول اشاره به «خال» نمی‌تواند درست باشد و به احتمال قریب به یقین واژه «خال»

۳. این اشاره عوفی به دو اثر دیگرش را باید از دانسته‌های تازه تاریخ نگارش‌های فارسی به شمار آورد.